

26. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О.А. Габриелян, С.А. Ефимов, В.Г. Зарубин и др. Симферополь, 1998. 340 с.
27. Крымские татары: проблемы репатриации / РАН, Ин-т востоковедения ; отв. ред.: А.Р. Вятки, Э.С. Кульпин. Москва, 1997. 171 с.

*The article highlights the role of collections of documents and regulatory-legal materials in determining the order and characteristics of the process of rehabilitation of deported citizens.*

*The legal documents of central party-state bodies, documents determining the procedure for compensation for damage caused to victims of political repressions, acts of repression and rehabilitation of peoples and the mechanism for making decisions regarding revision of the results of litigation and collective actions, categories of special settlers and repressed peoples are studied.*

*Special attention is needed to publications aimed at preserving historical memory, studying tragic events in the history of the peoples of Ukraine and collections from the standpoint of Ukrainian, Russian and international human rights organizations in counteracting the processes of returning deported to their homeland.*

**Key words:** *deportation, rehabilitation, collections of documents, normative legal acts, political repressions, research.*

*Отримано: 10.03.2018*

УДК 930.2:[94:631.1.017.3«192»]

*А. А. Лубчинський, м. Кам'янець-Подільський*

## **ПЕРШОДЖЕРЕЛА У ВИВЧЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ІНДИВІДУАЛЬНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ У ЧАСИ НЕПУ**

*Наукова студія покликана визначити головні першоджерела у вивченні діяльності індивідуальних селянських господарств у 20-х рр. ХХ ст. Важливим є огляд офіційних документів партійних та виконавчих органів влади, статистичних збірників. Особливої уваги заслуговує офіційне та приватне листування учасників подій. Джерельний характер носять статті періодичної преси, що показують особливості господарювання на селі, місце і роль індивідуального селянського господарства на фоні колективного розвитку кооперації та її видів у економічній структурі сільського господарства 20-х рр. ХХ ст.*

**Ключові слова:** *документ, джерело інформації, архів, статистика, індивідуальне селянське господарство, періодична преса, белетристика.*

В умовах сучасного реформування аграрного сектору України важливим постає питання вивчення досвіду перетворень у сільськогосподарській сфері в 20-х рр. ХХ ст. Опрацювання позитивних та негативних рис діяльності попередників можливе, насамперед, на основі першоджерел, документів майже столітньої давності.

Джерелом вивчення соціально-економічних змін в аграрному секторі України 20-х рр. ХХ ст. є архівні документи, різноманітна за своїм походженням правочинна документація, статистичні матеріали, спогади очевидців подій, дописи у періодичних виданнях того часу.

До них належать стенографічні звіти з'їздів і конференцій КП(б)У, пленумів її Центрального комітету 20-х років, у яких міститься значний фактичний матеріал, що має безпосереднє відношення до перспектив розвитку аграр-

ного сектора. В кожному рішенні по аграрно-селянському питанню наводяться дані про форми господарювання, кількість зібраної сільськогосподарської продукції і визначається товарність всіх категорій селянських господарств. У стенографічних документах зафіксовано, яким чином визначались напрями та конкретні організаційні форми соціально-економічних перетворень в аграрному секторі України і, головне, по відношенню до різних верств селянства.

Частину опрацьованих документів повинні складати стенографічні матеріали Всеукраїнських з'їздів рад, республіканських конференцій та нарад із питань розвитку сільського господарства, декрети та закони уряду УСРР з аграрних питань і питань, що стосуються селян зокрема.

Особливо важливим джерелом є рішення місцевих державних і господарських організацій, що відображають процедуру вирішення завдань уряду УСРР щодо аграрної політики. Цінність цього виду документального джерела полягає в тому, що до нього залучений значний і досить об'ємний фактологічний матеріал.

Цінними і значущими в процесі розкриття теми аграрних перетворень на селі є багатопланові по характеру і змісту опубліковані та неопубліковані документи – архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України) [1].

Загалом джерельна база аграрних реформ у 20-х рр. XX ст. є досить об'ємною. Її можна певним чином кваліфікувати, розділити за групами приналежності документів. Перша група – це офіційні документи вищих законодавчих та виконавчих органів влади України – стенографічні звіти VIII, IX, X, XI Всеукраїнського з'їздів рад, сесій Всеукраїнського ЦВК і його Президії, протоколи засідань Раднаркому УСРР, Української Економічної Ради і Держплану УСРР, колегії Наркомзему УСРР [2]. У цих документах викладені об'єктивні та суб'єктивні причини труднощів і суперечливих явищ в аграрному секторі періоду нової економічної політики, визначено соціально-економічну спрямованість політики щодо форм господарювання та власності в сільському господарстві, економічну структуру сільськогосподарського виробництва, підходи до проблеми кредитування селянства, сформульовані напрями і завдання розвитку аграрного сектора в умовах часткового повернення ринкових відносин у сферу сільськогосподарського виробництва.

Багатоплановий аналіз розвитку сільськогосподарського виробництва відображений у щорічних звітах РНК Української СРР [3].

Досить важливою є інформація про загальний стан сільського господарства та окремих його галузей, аграрну політику уряду 20-х років, яка зосереджена у статистичних звітах, надрукованих окремими виданнями [4].

Друга група джерел складається зі звітів про роботу місцевих органів влади, де містяться спеціальні розділи про стан сільськогосподарського виробництва у конкретних регіонах України, про розвиток сільськогосподарської кооперації, про виконання планів постачання сільгосппродукції, про рівень врожаїв, про організацію розселення та динаміку селянських господарств, а також тих хто хотів би перейти на нові землі, про утворення і реформування різних типів колективних господарств [5].

До третьої, найбільш чисельної, групи архівних матеріалів належать різноманітні за змістом звіти та службове листування робітників структурних підрозділів державних та господарських органів Ради Народних Комісарів Української СРР, Держплану, Наркомзему УСРР, Укрсільбанку, виконкомів регіональних та місцевих рад. Важливо опрацювати матеріал з питань: особливостей утілення в життя в Україні декрету про землю; земельного кодексу; орендних відносин; ви-

користання найманої праці; форми власності і господарювання; диференціації селянських господарств у зв'язку з негативним впливом на них недосконалих податкової політики, політики кредитування та ціноутворення; впливу аграрного перенаселення в окремих регіонах України на економічне становище селянства; глибоких наслідків впровадження адміністративно-командної системи в існуючий розвиток багатокладності в аграрному секторі; вплив політико-економічних чинників на припинення існування плуралізму форми власності та господарювання в економічній структурі сільськогосподарського виробництва [6].

До четвертої групи архівних матеріалів уходять документи та матеріали вибіркових переписів селянських господарств, звітні статистичні матеріали про наслідки обстежень селянських господарств у сфері землекористування та їхнього забезпечення реманентом, худобою, тягловою силою, чисельність сільськогосподарського населення України загалом та по регіонах, про його зайнятість в галузях аграрного сектору тощо [7], звіти та облікові картки селянських бюджетів, таблиці результатів господарювання в різних природно-кліматичних зонах (степ, лісо-степ) та в адміністративно-територіальних регіонах (округах, районах) [8]. Також матеріали про розвиток сільськогосподарської кооперації [9], у яких наведено дані про посівні площі, посіви, урожайність, землезабезпеченість селян, умови кредитування та фінансування, продуктивність сільськогосподарського виробництва.

Перепис та підсумки весняного обстеження сільськогосподарського виробництва вимагав реєстрації елементів самого виробництва (населення, посіви, худоба, реманент), а також реєструвалися міжгосподарські зв'язки селянських дворів за землекористуванням, робочою силою, худобою та реманентом [7, 9]. При цьому докладно фіксувалися умови і форми оплати за оренду землі, реманенту, тяглової сили, найману робочу силу. До програми перепису включалися вартість та склад головних засобів виробництва, джерел існування господарства, грошових видатків і надходжень окремо взятого селянського двору, зв'язки господарств з різноманітними за своїм профілем кооперативами та іншими господарськими організаціями, інформація про мотивацію розселення та переселення селянських господарств з одних регіонів до інших.

Важливим джерелом вивчення структури селянських господарств можна вважати фактичний, головним чином цифровий, матеріал статистичних збірників і календарів-довідників [10]. У них відображалися загальні показники розвитку сільського господарства, висвітлювалась демографічна ситуація, кількість землі, що знаходилась в землекористуванні, давалась характеристика рівня праці в сільському господарстві, а також стану розвитку сільськогосподарського виробництва, яке сформувалося із наступних виробничо-організаційних форм господарювання: радгоспів, колгоспів, індивідуальних селянських господарств тощо.

Джерельний характер носять також статті періодичної преси, в яких використовувався фактологічний матеріал, що показує особливості господарювання на селі, місце і роль індивідуального селянського господарства на фоні колективного (радянського), а також розвиток кооперації та її видів в економічній структурі сільського господарства 20-х рр. ХХ ст.

Великої уваги заслуговують статті у періодичній, в яких ведуться дискусії між ученими-аграріями, державними, партійними і господарськими діячами про визначення підходів щодо перспектив розвитку аграрного сектора України. Найбільша кількість подібних статей із означених вище проблем друкувалася в спеціалізованих журналах: «Бюлетень Наркомзема УССР», «Землеустрійник України», а також спеціалізованих газетах «Радянський селянин» [11], «Червоний кордон» [12], «Комсомолец Прикордоння» [13] тощо.

Прикладом віддзеркалення суспільно-політичного життя українського села часів НЕПу є «Радянський селянин» – двотижневий громадський, науково-популярний сільськогосподарський часопис Народного комісаріату землеробства УСРР. Видання започатковане з січня 1924 р. в Харкові. В короткому вступі до першого видання зазначалось: «Часопис має своїм завданням з'ясувати і освітлювати всі найважливіші сторони господарського і громадського життя на селі, поширювати перевірені наукою і практикою сільськогосподарські знання та уміння, об'єднувати зусилля окремих селян в господарській і громадській справі» [11, с.1]. Політичне обличчя часопису визначала сама його назва, що підкреслювала його спрямування: «...про незаможників з сільським пролетаріатом ми говоримо. Не буде від нас щирого слова до куркульні» [11, с. 7].

Специфічною властивістю як даного, так і всіх інших періодичних видань, була багатоплановість подання матеріалу, що є дуже важливим джерелом інформації для істориків-дослідників. Це синтетичний матеріал, що вбирав у себе найрізноманітнішу за жанром, походженням та змістом інформацію: офіційні повідомлення і документи, законодавчі акти, публіцистику, листи, хроніку подій, оголошення, белетристику тощо.

Радянську періодичну пресу селяни інколи розглядали як рятувну інстанцію, подібну до вищих органів влади. Писали відверто, маючи надію на порадку та вирішення наболілих питань. Однак селянська кореспонденція піддавалась цензурній обробці на предмет лояльності до більшовицького режиму.

Не зважаючи на опіку масового друкованого слова з боку більшовицької влади, періодичні видання віддзеркалювали епоху, в якій жило українське селянство, кампанії і аграрну політику радянської влади та позицію села, викликану змінами згорі. Для вивчення політичної історії, суспільної свідомості, соціально-економічного і суспільно-політичного життя і настроїв періодика – була, є і залишиться важливим і незамінним джерелом.

Таким чином, ми намагались подати для розгляду одні з основних напрямків опрацювання джерел соціально-економічного стану українського села в часи НЕПу.

Знання процесів соціального і економічного розвитку сільського господарства у 20-х рр. ХХ ст. не вирішує проблеми сьогодення, але дає можливість визначити умови, в яких забезпечується розвиток кооперування селянства, орендних відносин у сільськогосподарському виробництві, пом'якшення процесів соціальної диференціації на селі, зменшення відтоку селян до міста, в період розвитку принципів ринкової економіки на основі різних форм власності та господарювання. Організаційно створити умови для господарської діяльності всіх категорій хліборобів за допомогою законодавчої бази, податків та кредитування.

### Список використаних джерел:

1. Переписка по жалобам частных лиц на действия местных земельных органов. ЦДАВО України. Ф.27. Оп.2. Спр.215. Арк.5-27; Справа про розгляд проекту постанови ЦВК і РНК СРСР «О праве занятия торговым промыслом». ЦДАВО України. Ф.2. Оп.3. Спр.36. 32 арк.
2. Партия и село: материалы Всеукраинского совещания по работе на селе (1-5 декабря 1924 г.). Харьков, 1925. 155 с.; Расслоение села и задача партии: материалы Всеукраинского совещания по работе на селе (15-17 апреля 1924 г.) / ЦК КП(б)У. Харьков, 1924. 62 с.; Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – січень 1927 р.). Сільський господар. Харків, 1927. 116 с.
3. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. Харків : Вид-во народного комісаріату юстиції, 1920-1924. 124 с.

4. Сборник по вопросам землепользования и землеустройства: статьи, тезисы, законоположения. Харьков, 1922. 58 с.; Земельный кодекс УСРР із змінами й доповненнями до 1 жовтня 1925 р. та з алфавітним покажчиком. 2-ге вид. Харків : Юридичне видавництво Наркомюсту України, 1926. 134 с.; Сборник декретов и распоряжений УССР. 1) по налоговому обложению, 2) по кооперации / сост. А.И. Терехов. 2-е изд., доп. и перераб. Харьков : Книгоспілка, 1923. 298 с.
5. Материалы съезда сельскохозяйственных коллективов Бердянского округа 1 ноября 1924 г. Бердянск, 1925. 41 с.; Матеріали 2-го окружного з'їзду колгоспів, м. Запоріжжя (11-12 груд. 1926 р.). Запоріжжя : Райсільгосспілка, 1927. 32 с.; Розвиток і сучасний стан колективізації сільського господарства Київщини (Агроном І. Козиренко). Київ : Вид. Окрземвідділу Київщини, 1927. 56 с.
6. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. Винница : Центральное статистическое управление Украины. 1925. №4. 112 с.; Кам'янецьчина в цифрах. Кам'янець-Подільський : Кам'янецьке окружове статистичне бюро, 1927. 137 с.
7. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 48 с.; Матеріали до опису округ УСРР. Проскурівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 48 с.
8. Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1923-1924 году. Харьков, 1925. 90 с.
9. Кооперация на Україні в 1925-1926 роках: Статистика України. Харків : ЦСУ, 1929 – XXVI. 178 с.
10. УССР в цифрах. Харків, 1926. 84 с.; Календар-довідник на 1926 рік. Харків, 1926. 372 с.; Україна в цифрах. 1927 р. Харків, 1927. 131 с.
11. Передовиця. *Радянський селянин*. 1924. № 1 (січень).
12. Куркулі-хуторяни не хочуть землеоблаштуватись по-новому (допис сількора). *Червоний кордон*. 1928. 28 жовт.
13. Не добачають куркуля (допис сількора). *Комсомолец Прикордоння*. 1929. 20 лип.

*The studio given to consideration is called to define main original sources in the study of activity of individual peasant economies in 20th years of the XX century. Important is a review of official records of party and executive organs of power, statistical collections. Separate attention is deserved by official and private correspondence of participants of events. A spring character is carried by the articles of the periodic press, which show the feature of ménage on a village, place and role of individual peasant economy on a background collective development of co-operation and its kinds in the economic pattern of agriculture 20th years of the XX century.*

**Keywords:** document, information generator, archive, statistics, individual peasant economy, periodic press, fiction.

*Отримано: 15.04.2018*